

Mir Cəlal poetikası haqqında dəyərli əsər

(Allahverdi Eminov. “Mir Cəlalin poetikası”, 3 cildə, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019, 1030 səh.)

Kamal İbadov

Allahverdi Eminov tanınmış pedaqoq və ədəbiyyatşünasdır. Məhsuldar alimdir: çoxsaylı ali məktəb dərslərinin, bədii, publisist kitabların, elmi-pedaqoji əsərlərin müəllifidir. Onun pedaqoji düşüncələri, pedaqoji esseləri, oçerkləri, təhsilimizin aktual problemləri haqqında məqalələri on illərdir qəzet və jurnal səhifələrində çap olunur. A.Eminovu tanıyanlar alimin ədəbiyyatşünaslıqda xüsusilə təqdir edilən “Səməd Vurğunun poetikası”, “İsmayıl Şıxlının poetikası”, “Musa Yaqubun poeziyası”, “Məmməd Arazın poeziyası”, eyni zamanda “Baba Mirzəyevin musiqi fəlsəfəsi” monoqrafiyalarını da yüksək dəyərləndirirlər.

Ümumiyyətlə, Allahverdi Eminov poetika və yaradıcılıq psixologiyası məsələləri sahəsində ardıcıl tədqiqat aparan alimlərdən biridir. Məqsədim alimin ağır və şərəfli zəhmətinin nəticəsi kimi dəyərləndirmək istədiyim “Mir Cəlalin poetikası” 3 cildə monoqrafiyası barədə bəzi fikirlərimi oxuculara çatdırmaqdır.

Əvvəla, onu deyim ki, milli ədəbiyyatımızda Mir Cəlal Paşayevin öz yeri, öz dəsti-xətti var. Buna baxmayaraq, ədibin “Bir gəncin manifesti” romanı uzun illər tədrisdən kənar qalmışdı. Məhz A.Eminov 2004-cü ildə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində “Bir gəncin manifesti” haqqında bir məqalə çap etdirdi və romanın ədəbiyyat proqramlarına salınması təşəbbüsünü təkidlə irəli sürdü. Onu da etiraf edək ki, Mir Cəlal yaradıcılığının XI sinif ədəbiyyat proqramlarına və dərslərinə daxil edilməsinin ilk təşəbbüskarı da məhz A.Eminov olmuşdur. Bu baxımdan Allahverdi Eminovun 3 cildə Mir Cəlalin nəsr poetikası barədə mülahizələrini irəli sürüb əsaslandırmasının dərin mənəvi-sosial kökləri var. Hələ Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsində oxuyarkən məşhur tənqidçi, ədəbiyyatşünas, mərhum Əhəd Hüseynovla Mir Cəlalin dostluğu, yazıçıdan dissertasiya yazdığını, bir neçə dəfə onun tələbələrlə görüşdüyünü xatırlayan A.Eminov ədib haqqında geniş çıxış etmişdir. Sonralar, 70-ci illərdə isə dəfələrlə ədiblə görüşləri olmuşdur. A.Eminov tədqiqatlarında göstərir ki, yaradıcılıq aktı istənilən səviyyədə birdən-birə yaranmır, onun daxili tələbatı ya qiyabi, ya da əyani köklərlə şərtlənir. Bu baxımdan alim öz yaradıcılığında bunu istisna etmir. Deməli, Mir Cəlalin nəsrindəki ən mürəkkəb, nüanslı, araşdırmaya ehtiyacı olan məsələlər cari ovqatla bilavasitə bağlı deyil, tarixi yaddaşa, həmçinin, canlı təmasla da əlaqədardır.

A.Eminov monoqrafiyanı ilk dəfə 2007-ci ildə ortaya qoysa da, əsəri bəzi səbəblərdən həmin dövrdə nəşr etdirə bilməmişdir. Yalnız dörd ildən sonra əsər işıq üzü görmüşdür. Birinci cildə ədəbiyyatşünas “Bir gəncin manifesti” əsərinin bir çox mənbələrdə “povest” adlandırılmasını təkzib etmiş, ədəbi-bədii faktlarla onun roman janrının tələblərinə tam cavab verdiyini əsaslandırmış, romana rəşional poetika baxımından yanaşmışdır. Müəllif birinci cildə Mir Cəlal nəsrindən yazan ədəbiyyatşünasların əməyinə çox hörmətlə yanaşmış, obyektivlik müstəvisindən çıxış etmişdir. Cəfər Xəndan, Kamal Qəhrəmanov, Mehdi Hüseyn, Əhəd Hüseynov, Yaqub İsmayilov, Əziz Şərif, Abbas Zamanov və başqalarının məqalələrini, kitablarını diqqətlə nəzərdən keçirmişdir. Bu fonda “Bir gəncin manifesti” romanı təxminən yüz otuz səhifəlik təhlildə öz əksini tapmışdır.

Bu cildə A.Eminov yazıcının bədii üslubunda epik və lirik təsvirin cizgilərini vermişdir. Habelə, fərdi dil imkanlarını, ədibin yazı manerasını yetərincə işıqlandırmışdır.

Allahverdi Eminov vaxtilə tənqidlə qarşılanan “Yolumuz hayanadır” romanını ilk dəfə nəsrin poetikası zəminində geniş təhlil edir və göstərir ki, 1952-1957-ci illər arasında yazılan romana hansı Məkan və Zaman kontekstində işıq salmaq lazımdır. Yazıcının bədii qayəsi, ideyası, dəbdə olmayan yanaşma predmetindən uzaqda dayanması baxımından, yoxsa ədəbiyyatşünasların “sadə hərəkət dinamikası”na üstünlük verməsindən... Sonralar Mir Cəlalin “Dağlar dilləndi” povesti çap olunarkən bu əsəri “Yolumuz hayanadır” romanının ardı kimi vermişlər. A.Eminov bu ideyanın yanlış olduğunu, ədəbi fikrə söykənmədiyini yeddi arqumentlə birmənalı şəkildə sübuta yetirmiş və sonda belə nəticəyə gəlmişdir ki, povest müstəqil əsər olaraq tamamlanmışdır və yazıçı artıq təfərrüata varmaq niyyətində olmamışdır.

Birinci cildə “Təzə şəhər” və “Yaşlıdlarım” romanları da poetikanın tələbləri baxımından əhatəli təhlil edilir və qeyd olunur ki, Mir Cəlal zamanın ritmini tutan, öz yazıçı mövqeyini əsərlərilə ifadə edən sənətkar idi və bu kredosuna sadıq qalmışdır. Müəllif maraqlı bir proqnoz verir: İndi “Yaşlıdlarım” romanının Qarabağ müharibəsi dövrü üçün əxlaqi-mənəvi əhəmiyyətinin başqa bir istiqamətdə təhlil edilməsi zərurəti yaranmışdır”.

“Mir Cəlalin poetikası” monoqrafiyasının II cildi, demək olar ki, ədəbiyyatşünaslığımızda ilk təşəbbüsdür. Müəllif monoqrafiyada həm ədəbiyyat, həm də sosial münasibətlər üçün səciyyəvi olan bəzi məsələləri ədibin hekayələri üzərində geniş təhlil etmişdir. Bunlar Mir Cəlalin müharibədən əvvəl və sonrakı hekayələrinə ayrıca yanaşmada kiçik, amma geniş mətləblərin bədii həllinə yönələn bu janrın imkanlarına münasibətdə özünü göstərir. Onu da qeyd edim ki, ədibin povestləri və romanları da səciyyəvi təhlildən, diqqətdən kənar qalmamışdır.

Allahverdi Eminova görə, Mir Cəlalin rəşional sxemi öz gücü ilə həyat həqiqətlərini və bu məkanda olan canlı rəngləri zəngin təxəyyülündə gözdən düşməyə qoymamış, ümumi ideyalara, tükənməz müşahidə ehtiyatına söykənmişdir. O, ədibin “Həkim Cinayətov”, “Bostan oğrusu”, “Nənənin hünəri”, “İgid oğlan”, “Anaların üsyanı”, “Baldan əvvəl”, “Badam ağacları”, “Mərkəz adamı”, “Söyüd kölgəsi”, “İclas qurusu”, “Anket Anketov” və sair hekayələrini şərti olaraq üç dövrə ayıraraq təhlil etmişdir. Bu, heç də təsadüfi deyil. Yazıçı 30-cu illəri, müharibə və dinc quruculuq illərini nəzərdə tutmuşdur və ədəbiyyatşünas ilk dəfə belə bir “bölgü” aparmışdır. Ona görə ki, Sovet dövründə bu “üçlüyün” ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi ideologiyası aparıcı idi və hər bir sovet yazıçısı üçün xarakterik idi. Qələmə alınan mövzular Məkan və Zaman paralelindən irəli gəlirdi. Allahverdi Eminov belə qənaətə gəlir ki, Mir Cəlalin XX əsrin 30-cu illərində qaldırdığı sosial-məişət problemləri, hansı ki onlar bəzən satirik səpkidə verilir...

A.Eminov eyni zamanda Mirzə Cəlil və Ə.Haqqverdiyev nəsrinə də işarələr vuraraq qeyd edir ki, Mir Cəlal hekayələrində öz dövrünün ədəbi “rəqibləri”ni unutmamışdır. Mehdi Hüseyni, Mirzə İbrahimovu, İlyas Əfəndiyevi nümunə göstərir, bu üç ədibin hekayə janrında uğurlarını xatırladır.

İkinci cildə A.Eminov ilk dəfə olaraq ədibin hekayələrində sənətkarlıq məsələsinə də geniş yer vermişdir. Xüsusilə, ədibin dilindəki lakoniklik və fikrin məntiqi “diktəsi”, xarakter yaratmaq səriştəsi, gerçəkliklə estetik idealın vəhdəti, dramatik situasiyaların yaradılması, dialoqların axarlılığı və digər məsələlərin poetikası monoqrafiyada geniş əksini tapmışdır. Belə ki, II və III cildlərdə şəxsiyyətin inkişaf problemi (sosial - əxlaqi, fərdi şüur) geniş aspektdə araşdırılmışdır. Müəllif göstərir ki, insan konsepsiyası Mir Cəlalda güclü və əsaslı şəkildə ifadəsini tapır. Bəzən bu gün də bu anlamdan danışanlar ədəbi materiallara az hallarda istinad edirlər, ən çox cəmiyyətdə davranış (əxlaq) tərzinə üz tuturlar: sonuncu mühüm mənbədir, lakin nəsrə şəxsiyyət problemi daha dəqiq və təbii qoyulmuşdur, mübahisəsiz də deyil. A.Eminov bu problemə aydınlıq gətirmiş: “Mir Cəlal hər şeydən əvvəl, cəmiyyət məfhumuna etik-fəlsəfi və əxlaqi-sosial prizmalardan yanaşır və bir sıra mühüm, aparıcı, gündəmdə olan problemləri diqqətdə saxlayır, tələsik ədəbi materialın predmetinə çevirmir”, - yazır.

Monoqrafiyada (III cildi nəzərdə tuturuq) müəllif şəxsiyyətin sosial mövqeyinin fəallığı problemini yazıçının romanları, povestləri və hekayələri üzərində tədqiq etmiş, bundan yan keçməmişdir. Məsələn, fikrini Qədir obrazında ümumiləşdirmişdir, bu surətin yerini müəyyənləşdirmişdir.

Allahverdi Eminov nəsrimizdə M.Cəlalin “Açıq kitab” romanını geniş təhlilə cəlb etmiş, ötən əsrin 30-cu illərində, Azərbaycan məktəbində (təhsilində) gedən proseslərə bir pedaqoq və tənqidçi kimi yanaşmışdır. Yazıçının uzaqgörən maarifçilik dünyagörüşünü xatırlatmış, obrazları paralellər zəminində səciyyələndirmişdir. Yeri düşmüşkən deyərdim ki, Allahverdi müəllim bu romanın bəzi motivlərini müasir təhsilimizlə əlaqələndirmiş və “Qapalı kitab” romanını yazmış və çap etdirmişdir (2012). Allahverdi Eminov toxunduğumuz məsələləri monoqrafiyalarda əhatəliləşdirərək işıqlandırmış, ilk dəfə olaraq Mir Cəlal nəsrində insan konsepsiyasının xarakterik - didaktik strukturunu geniş ədəbi-tənqidi aspektdə oxuculara çatdırmışdır. Mən bu problemə daha bir orijinal yanaşmanı da əlavə edərdim: şəxsiyyətin formalaşmasında sosial mühitin katarsisini - Aristotel “düsturu”nu.

A.Eminovun Mir Cəlalin nəsr poetikasında toxunulmamış, konseptual çalarları araşdırılmamış məsələlər üzərində orijinal təhlil aparmasını önə çəkməyə lazım bildik. Ona görə ki, bu ədəbi problemlərin çözülməsi üçün təkə filoloji savad kifayət etmir, bunun üçün peşəkar pedaqoq olmaq lazımdır. Yəqin ki, ədibin nəsrindən danışanlar mənim bu fikrimdən inciməzlər. Axı, pedaqoq yaşamaq və yaşatmaq, aşılamaq sənətidir. Bu, nəsrin poetikasında “gizlənen”, “üzə” çıxarılmayan insan konsepsiyasıdır, çağdaş zamanda şəxsiyyətin fəzilət psixologiyasıdır, ünsiyyət mədəniyyətidir, davranışın idarə olunmasıdır. A.Eminov qeyd edir ki, Mir Cəlalin nəsrində ilk dəfə olaraq cəmiyyətdə insanın inkişafı və formalaşması problemi: insanın sosial, əxlaqi fərdi şüura malikliyi, hadisələri mövcud zaman pəncərəsindən qiymətləndirməsi, hər cür donkixotluqdan, hamletizmədən kənarında dayanması ədəbi həllini tapmışdır. Biz bunu görürük.

“Mir Cəlalin poetikası” (3 cildliyi) ədəbiyyatşünas-pedaqoqun ədibin əsərlərindəki obrazların səciyyəvi strukturunu, sosial mühitdə münasibətlərin gerçəkliyi və s. işlənməmiş məsələləri ilk dəfə tədqiqata istiqamətləndirməsi təsadüfi deyil. Mir Cəlalin özü müəllim idi, dərs verirdi, gənc nəslin mənəviyyatını zənginləşdirirdi. Belə bir praktikadan irəli gələrək ədibin obrazlar qalereyasında maraqlı müəllim surətləri də vardır: Allahverdi müəllim vurğulayır ki, Mir Cəlal bəzən obrazlarını sırf didaktik aspektdə təsvir edir, pedaqoji prosesə enir: bu isə hər yazıçıya nəsib olmur. İlk romanlarında da bu xətt aparıcı olmuşdur.

Monoqrafiyalar haqqında daha geniş, əhatəli yazmaq mümkündür, bunu deməyə haqqımız çatır. Çünki M.Cəlal nəsrinin tədqiqi dərin analitik yanaşmanın, ədibin yaradıcılığına bələdliyin, keçmişlə bu günümüzün sintezinin və digər ədəbi-sosial atributların A.Eminov tərəfindən obyektiv təhlilini şərtləndirir.

Allahverdi Eminovun ilk dəfə ədəbiyyatşünaslıqda, ümumiyyətlə, bir yazıçının nəsr yaradıcılığında eyni mövzunun poetikası ətrafında 3 cild əsər yazması (təkcə kəmiyyət baxımını nəzərdə tutmur) - geniş təhlildə - yalnız təqdir olunmalıdır. O cümlədən bu analitik təhlil böyük ədibimiz Mir Cəlal haqqında: ağır və şərəfli işdir - təşəbbüsdür və ardıcıl araşdırmanın məhsuludur.